על עולי תימן בשירה העברית החדשה

יוסף יובל טובי

א. מבוא

בעקבות הופעתו האגדית של אלדד הדני בקרב קהילות ישראל בבבל, בצפון אפריקה ובספרד במאה התשיעית וסיפוריו המופלאים והמוזרים נוצר בעם ישראל המיתוס בדבר מציאות מלכות עצמאית של יהודים גיבורים הקרויים 'בני משה'.[1] מיתוס זה בדבר מלכות של מלכות עשרת השבטים, ובייחוד שבט דן, נתחזק עוד יותר עם השמועות על יהודי תימן שהביאו כמה נוסעים, כגון בנימין מטודילה בספר מסעותיו במזרח במאה הי"ב, ובעיקר עם הופעתו המופלאה של דוד הראובני בארצות אירופה במאה הט"ז (מת בשנת 1538). עם התעצמות הישוב היהודי בארץ ישראל במאה הי"ט והתגברות הנטייה המשיחית, התפתחה מגמה של חיפוש ממלכת עשרת השבטים בארצות המזרח,[2] ובכלל כך אף שלח ר' ישראל משקלוב, מנהיג עדת הפרושים בירושלים, שליח מיוחד בשנת 1831 לחפש את עשרת השבטים בתימן במסגרת נסיונו לחדש את הסמיכה.[3]

המיתוס של מציאות שבטים יהודים אנשי חיל בתימן או בחצי האי ערב בכלל, כבש את מקומו גם בספרות היפה של העליות הראשונות[4] ובספרות המחקר הציונית, כשנושא הדגל בעניין זה היה יצחק בן־צבי.[5] יש להדגיש, כי בעוד שבספרות היפה בא לידי ביטוי בעיקר היחס – השלילי או החיובי – מצד בני העדות האחרות כלפי עולי תימן, הרי בספרות המחקר הציונית ניכרת הכמיהה לגילוי יהדות של גבורה ששרידיה אולי חיים וקיימים במדבריות ערב או באזורים נידחים בתימן.

לאחר מלחמת העולם הראשונה חל שינוי ביחס של הישוב כלפי עולי תימן, שנתקבלו עתה כבשר מבשרו של הישוב היהודי המתפתח בארץ ישראל, לאחר שהיו שותפים מלאים ברוב תחומי החיים בתקופה זו: בחברה, בכלכלה, בספרות, בהתיישבות, בביטחון ובפוליטיקה.[6] יש כמובן להדגיש את העובדה, שהמחקר בדיסציפלינות השונות של מדעי היהדות הגיע למסקנה שבמנהגי יהודי תימן ובכתבי היד העתיקים שלהם נשתמרו פניה הקדומים של היהדות – אם מימי המקרא ואם מימי חז"ל.[7] זו גם

1. בלשנים בני ימינו שחקרו את לשון אלדד הדני בחיבוריו הגיעו למסקנה שמוצאו היה בקהילות ישראל בצפון תימן. ראו מורג תשנ"ז; גלוסקא תשע"א.
2. מורגנשטרן תשמ"ה; תשע"ה.
3. מורגנשטרן תשמ"ה; עוד ראו רצהבי תשכ"ד.
4. ראו ויס תשע"ג; ברלוביץ תשמ"א; תשנ"ו.
5. ראו, למשל, בן־צבי תשכ"ו, עמ' 54–92.
6. ראו, למשל, טובי תשנ"ד־א; מעבי תשע"ז; כץ וחדד תשע"ח.
7. טובי תש"ע.

מסקנתו של הסוציולוג הצרפתי ממוצא יהודי ז'אן ז'ק ברבי (Berreby), שבעקבות מחקר מקיף על עליות יהודי תימן לאחר קום המדינה, קבע שעולי תימן התקבלו כרכיב חברתי־תרבותי חיובי הנהנה מיוקרה לא מבוטלת.[8] אכן, הדבר ניכר היטב ביצירה הספרותית הארץ ישראלית בתקופה הנדונה, כגון זו של חיים הזז.[9] מנגד, בעקבות התפתחות המחקר על תימן ועל חצי האי ערב בכללו, נמוג לחלוטין המיתוס בדבר שבטים יהודיים החיים על חרבם.

להלן נביא ארבעה שירים שיש בהם ביטוי להלכי הרוח שנידונו לעיל:

(א) שני שירים מפרי עטו של נפתלי הרץ אימבר (1856–1909), מחבר השיר 'התקוָה' שברבות הימים נקבע להמנון של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל.
(ב) שיר אחד פרי עטו של המשורר שאול טשרניחובסקי (1875–1943).
(ג) שיר אחד פרי עטו של המשורר ש. שלום (1904–1990).

ב. שירי נפתלי הרץ אימבר[10]

אימבר עלה ארצה בנובמבר 1882, חדשים ספורים לאחר שהגיעו ארצה ראשוני העולים מתימן בערב פסח תרמ"ב (1882). מצבם של עולי תימן באותם ימים היה קשה מנשוא, כפי שעולה בבירור מן המחקר על הקהילה התימנית בירושלים בשנים הראשונות לאחר עליית ראשוניה,[11] וכפי שהיטיב לתאר הסופר ישראל זרחי בספרו 'כפר השילוח'.[12] בשנה שלאחר עלייתו, שנת תרמ"ג (1983), כתב אימבר שני שירים: האחד – 'הַתֵּמָנִים';[13] והאחר – 'בְּנֵי מֹשֶׁה אוֹ הַיְּהוּדִים הָאֲדֻמִּים'.[14] מסיום השיר השני, נראה לומר כי כתב תחילה את השיר 'הַתֵּמָנִים', שבו הביע את אכזבתו הקשה מן המפגש עם עולי תימן בשל מצבם החברתי והכלכלי הנורא, ככל הנראה בניגוד למה שציפה מיהודי ערב שסביבם התפתח המיתוס של עשרת השבטים הגיבורים. וכך כתב בפתח שירו זה:

לֹא עֲלֵיכֶם הֵן אַחַי הַתֵּימָנִים
לֹא צִפִּינוּ בְּעֵינַיִם נִשְׁקָפוֹת
שַׁלְמָה בָאתֶם אַחַי הַנֶּאֱמָנִים?

---

8. ברבי 1953/4.
9. ראו גויטיין תשמ"ג; דרורי תשע"ד.
10. לדיון מפורט בשירי אימבר על עולי תימן ראו נחשון תשנ"ה.
11. ראו טובי תשנ"ד; חוברה תשע"ח.
12. ראו הופמן 1983; טובי תשס"ו.
13. אימבר תרמ"ו, עמ' 69–72.
14. אימבר תרפ"ט, עמ' 65–67; אימבר 1950, עמ' 219–220.

ובהמשך הוא כותב במפורש כי ציפייתו היתה מכוונת לעשרת השבטים הגיבורים:

לָאוֹבְדִים וְנִדָּחִים זֶה אַלְפֵי־שָׁנִים
וּמֵהֶם לֹא שָׁמַעְנוּ הָהּ זֶה זְמַן רָב
הָעוֹרְקִים צִיָּה, וְכִבְנֵי דוֹדָנִים
שָׁם יִרְעוּ גְמַלֵּיהֶם בְּמִדְבַּר עֲרָב
אַךְ לָהֶם נְצַפֶּה, לַעֲשֶׂרֶת הַשְּׁבָטִים
פָּרָשִׁים קַלִּים נוֹשְׂאֵי־הַשִּׁלְטִים.

רק אחר כך, בא לכתוב את שירו השני, המתאר את 'בני משה' הגיבורים, שבו הוא מכנה אותם 'הָאוֹבְדִים וְהַנִּדָּחִים' (טור 6), בדיוק כפי שכינה אותם בשיר הקודם, ומביע את כמיהתו העזה להיות בקרבם כדי ל'לַמֵּד יָדָיו לַקְּרָב' (טורים 7–10) ואף מקווה שהם 'לִגְאֹל עַמָּם יָהִינוּ לַעֲלוֹת' ארצה. ובבית האחרון בשיר הוא רומז לעולי תימן הדלים שהגיעו לירושלים ומעוררים את אכזבתו מהם, כשהוא מדגיש למי הוא מצפה (ההדגשות שלי):

אַתֶּנָּה חֲסִידוֹת פּוֹרְשׂוֹת כְּנָפַיִם,
עֵת תְּעוּפֶינָה שָׁמָּה, תֵּימָנָה,
מִשִּׁירַי שַׁרְתִּי לְצִיּוֹן וְלִירוּשָׁלַיִם,
לִבְנֵי מֹשֶׁה הָבִיאוּ מַתָּנָה.
קוֹל "בַּרְקַאי" עַל שְׂפָיִים,
אָז יָבִינוּ קוֹל הָרְנָנָה,
סַפֵּרְנָה לָמוֹ – וַאֲסַלְּדָה בְּחִילָה –
כִּי רַק לָמוֹ, לָמוֹ נוֹחִילָה.

ודאי, 'לָמוֹ', ל'בני משה' הגיבורים, ולא לעולי תימן האומללים. עוד יש לתת את הדעת למלה 'בַּרְקַאי' המופיעה בשני השירים: בבית האחרון בשיר הראשון – 'לִבְנֵי־הַגּוֹלָה אָז אֶקְרָא בַּרְקַאי';[15] ובבית האחרון בשיר השני (טור 41): 'קוֹל "בַּרְקַאי" עַל שְׂפָיִים'. מלה זו לקוחה מתיאור העבודה במקדש במשנה יומא ג,א: "אָמַר לָהֶם הַמְמֻנֶּה: צְאוּ וּרְאוּ, אִם הִגִּיעַ זְמַן הַשְּׁחִיטָה. אִם הִגִּיעַ, הָרוֹאֶה אוֹמֵר: בַּרְקַאי!". במקור זה הכוונה לעליית השחר, אבל אימבר משתמש בלשון זו כמטפורה לבוא הגאולה, אולי על פי מדרש רבה לשיר השירים ו, י (ובשינוי נוסח בירושלמי ברכות א, א):

'מי זאת הנשקפה כמו שחר'. דלמא (נאמר), רבי חייא ור' שמעון בר חלפתא הוון מהלכין בהדא בקעת ארבאל בקריצתא (בבוקר), וראו אילת השחר שבקעה אורה.

15. הדגשת המלה במקור!

א״ל ר׳ חייא רבה לר׳ שמעון בר חלפתא: כך תהיה גאולתן של ישראל מצפצפת, דכתיב (מיכה ז, ח): ׳כי אשב בחשך ה׳ אור לי׳. בתחלה היא באה קימעה קימעה, ואחר כך היא מנצנצת ובאה, ואחר כך פרה ורבה, ואח״כ מרטבת והולכת.
להלן הנוסח המלא של שני השירים:

הַתֵּימָנִים

עורי צפון ובואי תימן (שיר השירים)

לֹא עֲלֵיכֶם הֵן אַחַי הַתֵּימָנִים
לֹא צִפִּינוּ בְּעֵינַיִם נִשְׁקָפוֹת
שַׁלְוָה בָאתֶם אַחַי הַנֶּאֱמָנִים?
בָּאתֶם הָהּ רַק שִׂים לָעֹנִי נוֹסָפוֹת
כָּמוֹנוּ תִּסְבּוֹלוּ צָרוֹת וּתְלָאוֹת
כָּמוֹנוּ רַק תּוּכְלוּ לִבְכּוֹת בִּדְמָעוֹת.
לָאוֹבְדִים וְנִדָּחִים זֶה אַלְפֵי־שָׁנִים
וּמֵהֶם לֹא שָׁמַעְנוּ הָהּ זֶה זְמַן רָב
הָעוֹרְקִים צִיָּה, וְכִבְנֵי דוֹדָנִים
שָׁם יִרְעוּ גְמַלֵּיהֶם בְּמִדְבַּר עֲרָב
אַךְ לָהֶם נְצַפֶּה, לַעֲשֶׂרֶת הַשְּׁבָטִים
פָּרָשִׁים קַלִּים נוֹשְׁאֵי־הַשְּׁלָטִים.
לָהֶם נִיַּחֲלָה, לִבְנֵי הָרַכָּבִים
רוֹכְבֵי אֲחַשְׁתְּרָנִים בְּנֵי־הָרַמָּכִים
גִּבּוֹרִים חֲזָקִים וּפְנֵיהֶם לְהָבִים
נוֹשְׁאֵי הַצִּנָּה כִּידוֹנִים וּרְמָחִים
לִבְנֵי מֹשֶׁה, שָׁם נְהַר סַמְבַּטְיוֹן גְּבוּלָם
הַנּוֹתְנִים חִתִּיתָם, וְכָבוֹד בִּזְבוּלָם.
רַק הֵמָּה הַצָּבָאוֹת, שִׁבְטֵי הַחוֹרִים
רַק הֵמָּה עוֹד יוּכְלוּ לָצֵאת לְיִשְׁעֵנוּ
כִּי עוֹד יִזּוֹל בְּעוֹרְקָם דַּם הַגִּבּוֹרִים
דַּם אֲבוֹתֵינוּ, רֵאשִׁית גִּבּוֹרֵינוּ
עוֹד דַּם־הַגִּבּוֹרִים יִזּוֹל בְּעוֹרְקֵיכֶם
וּבְעוֹל קָשָׁה לֹא הֲבֵאתֶם צַוָּארֵיכֶם.
נַחְנוּ אוֹיָה, נִפְזַרְנוּ בָּאֲרָצוֹת
עֲבָדִים מְשׁוּעְבָּדִים, שָׁנִים אַלְפַּיִם
אֱהָהּ, וּכְמוֹ אַבְנֵי גִּיר הַמְּנוּפָצוֹת

כֵּן נַחְנוּ פֹּה תַּחַת הַשָּׁמַיִם
כָּשַׁל כֹּחֵנוּ מִסֵּבֶל הַתְּלָאוֹת
רַק לִבְכּוֹת נוֹכַל, רַק לִבְכּוֹת בִּדְמָעוֹת.
עֲלֵיכֶם עָלָם הֵן מַלְכֵי־עָרִיצִים
עֲלֵיכֶם הִנֵּה יְדֵיהֶם עוֹד לֹא הָדוּ
לִהְיוֹת לִמְשִׁסָּה, וּלְהַשְׁלִיךְ שִׁקּוּצִים
בְּנֵי בְלִי־שֵׁם וּבְלִיַּעַל, עוֹד לֹא זָדוּ
חֶרֶב בַּיֶּרֶךְ – עֵת חֲמוֹת תַּחְגּוֹרוּ
וּבְאוֹר הַחֵרוּת אָז תֵּלְכוּ תֵּאוֹרוּ.
אֲנַחְנוּ אוֹיָה, בְּכָל קַצְוֵי אֲרָצוֹת
זֶה שָׁנִים־אַלְפַּיִם בּוּז לִשְׁכֶנֵינוּ
וּבְנֵי בְלִי־שֵׁם, רַק חֶרְפּוֹת וּנְאָצוֹת
אוֹיָה שָׁמָּה תָּמִיד יְהוֹתְתוּ עָלֵינוּ
עַל מִדְרַךְ רַגְלֵינוּ לַמָּוֶת תּוֹצָאוֹת
רַק לִבְכּוֹת נוֹכַל, רַק לִבְכּוֹת בִּדְמָעוֹת.
לָכֶם אֲרָצוֹת בָּהָר בָּעֲרָבָה
וּמְלָכִים וְשָׂרִים, הֵם רָאשֵׁי־הָאָבוֹת
אֶחָד יָנִיס אֶלֶף, וּשְׁנַיִם רְבָבָה
עֵת שָׁם תֵּצְאוּ לַקְּרָב, לַעֲרֹךְ קְרָבוֹת
עֲלֵי גַּלֵּי הַחוֹל דַּהֲרוֹת סוּסֵיכֶם
הָרוֹמַח שָׁם יַדְבֵּק בְּעוֹרֶף אוֹיְבֵיכֶם.
אֲנַחְנוּ אֲהָהּ עֲבָדִים מְשׁוּעְבָּדִים
לִמְלָכִים וּקְצִינִים, בָּאֲרָצוֹת וְיַמִּים
"הֲגַם יְהוּדִים נִמְבָּזִים יִרְדֹּפוּ קָדִים?"
אֲהָהּ זוּ לַעֲגָם עָלֵינוּ הָעַמִּים
וּמַלְכֵּנוּ אֶחָד – הוּא אֵל לְמוֹשָׁעוֹת
וּלְפָנָיו רַק נִבְכֶּה, נִבְכֶּה בִּדְמָעוֹת.
עֲלֵי מִשְׁמַרְתִּי, עַל פִּסְגַת־מוֹרִיָּה
הִנֵּה זֶה רַבּוֹת אֶקַוֶּה עֲלֵיכֶם
לִרְאוֹת בִּבְרַק קַרְנֵי שֶׁמֶשׁ הַיְפִיָּה
לַהַט וּבְרַק לַהֲבֵי חֲנִיתוֹתֵיכֶם
עֵת אֶרְאֶה, אָז גַּם אַתְּ נַפְשִׁי תִּרְגָּעִי
לִבְנֵי־הַגּוֹלָה אָז אֶקְרָא בַּרְקָאי.
ירושלים תרמ"ג

בְּנֵי מֹשֶׁה
אוֹ
הַיְהוּדִים הָאֲדֻמִּים

מֵעֵבֶר לְנָהָר סַמְבַּטְיוֹן בְּאֶרֶץ עֲרָב,
בְּנֵי מֹשֶׁה הַיְהוּדִים הָאֲדֻמִּים,
מְלֻמְּדֵי מִלְחָמָה, יוֹדְעֵי קְרָב,
פָּרָשִׁים קַלִּים, גִּבּוֹרִים עֲצוּמִים,
כֵּן קָרָאתִי הָרָשׁוּם בִּכְתָב
עַל הָאוֹבְדִים וְהַנִּדָּחִים בֵּין הַלְּאֻמִּים...
מִי יִתֶּן־לִי אֵבֶר כְּיוֹנָה,
לְמִדְבָּר עֲרָב עַתָּה אָעוּפָה,
עִמָּם אָגוּרָה, בְּאָהֳלָם אֶשְׁכּוֹנָה,
לַמֵּד יָדַי לַקְּרָב, לְמִלְחֲמוֹת תְּנוּפָה,
לָמוֹ, לְמַרְחוֹק אֶשָּׂא דֵעִי,
הֲגִיגִי יֵדְעוּ, יָבִינוּ לְרֵעִי.
פֹּה אָשִׁיר לָעוֹר לַפְּסֵחַ,
לַחֲנָם אֶקְרָא: "יַעֲקֹב הִכּוֹנָה!"
גּוֹי אַרְצוֹ וֵאלֹהָיו שׁוֹכֵחַ,
שָׁוְא לְצִיּוֹן מַר אֶאֱנַח.
נִחַר גְּרוֹנִי מִקְּרֹא צִיּוֹנָה,
אֶקְרָא כִּי יָשׁוּב לְאֶרֶץ אֲבוֹתָיו,
כְּקוֹל בַּמִּדְבָּר אֵין לִי שׁוֹמֵעַ,
יַעֲקֹב יִתְהַפֵּךְ בְּתַחְבֻּלוֹתָיו,
אַט יֵלֵךְ עַל יְרֵכוֹ צוֹלֵעַ...
מִי יִתְּנֵנִי בֵּין יוֹדְעֵי הָעִתִּים,
אוֹ לִרְאוֹת כְּאַחַד הָרוֹאִים
אֵיפֹה בְּנֵי מֹשֶׁה נְחִתִּים,
גִּבּוֹרִים, רוֹזְנִים, קְצִינִים וְשׁוֹעִים.
אֲדַדָּה אַרְצוֹת סִינִים וְכִתִּים,
עַד אֶמְצָא אֵיפֹה הֵם רוֹעִים,
לָהֶם אֶפְתַּח סְגוֹר לִבִּי...
שִׁירַי יִשְׁמְעוּ, מַנְגִּינוֹתַי יָבִינוּ.

לִגְאֹל עַמָּם לַעֲלוֹת יָהִינוּ.
לָשִׁית עֵצוֹת בַּל יַעֲמִיקוּ,
יַעַן עוֹד לֹא נָשְׁתָה גְּבוּרָתָם,
חֶרֶב יִשְׁלְפוּ, וַחֲנִית יָרִיקוּ
עֲדֵי יִרְשׁוּ אֶרֶץ נַחֲלָתָם...
אַךְ אָנֹכִי בַּכֶּבֶל וְרַגְלַי בַּסָּד,
רַק הֶגְיוֹנִי נָע וָנָד.
אַתֶּנָה חֲסִידוֹת פּוֹרְשׁוֹת כְּנָפַיִם,
עֵת תְּעוּפֶינָה שָׁמָּה, תֵּימָנָה,
מִשִּׁירַי שָׁרְתִי לְצִיּוֹן וְלִירוּשָׁלָיִם,
לִבְנֵי מֹשֶׁה הָבִיאוּ מַתָּנָה.
קוֹל "בַּרְקַאי" עַל שְׂפָיִים,
אָז יָבִינוּ קוֹל הָרָנָּה,
סַפֵּרְנָה לָמוֹ – וַאֲסַלְּדָה בְּחִילָה –
כִּי רַק לָמוֹ, לָמוֹ נוֹחִילָה.

ג. שירו של שאול טשרניחובסקי

טשרניחובסקי, שביקר לראשונה בארץ ישראל בשנת 1925, ונתיישב בה לצמיתות רק בשנת 1932, לא הכיר את עולי תימן הראשונים באופן ישיר, אך היה מודע להם כבר לפחות משנת 1899, השנה שבה פורסם שירו 'קִבּוּץ גָּלֻיּוֹת', שהוא מכנהו 'פרודיה'. בשם קהילות ישראל בגלויות שונות, הוא מדבר גם בשם גלות תימן:[16] "בְּשֵׁם כָּל אַחַי, יוֹשְׁבֵי תֵּימָן / עֵבֶר־מִדְבַּר־חוֹל עֲרָב"; ובגרסה מאוחרת: "בְּשֵׁם כָּל אַחַי, יוֹשְׁבֵי תֵּימָן / נִדְחֵי צִיּוֹן בַּעֲרָב!". מכל מקום, כמי שהיה לו עניין וידע בתרבות ובספרות הערבית,[17] מיקד את המיתוס של גבורת שבטי ישראל בערב בדמות היסטורית, הלא הוא האחרון לבני קֻרַיְטָ'ה, השבט היהודי מן העיר ית'רב (לימים: מדינה, בירת האסלאם הראשונה), שכל בניו נרצחו על ידי צבאו של מֻחַמַּד נביא האסלאם במלחמתו ביהודים. זה השיר מסוגת הבַּלַדָה, 'האחרון לבני קֻרַיְטָ'ה',[18] שכתב עוד בשנת 1896 בעת שהתגורר באודסה והוא אך בן 21 שנה. השיר סובב על השמדתם של בני שבט קֻרַיְטָ'ה, ועל נסיבות מותו ההרואי של האחרון שבהם כותב טשרניחובסקי בהערה לשיר:[19]

16. טשרניחובסקי תרנ"ט, עמ' 75–77; המובאה בעמ' 77.
17. ראו טובי תש"ס, עמ' 19.
18. על בלדה זו ועל בלדה אחרת בשם 'מֻחַמַּד' שכתב טשרניחובסקי על נביא האסלאם, ראו רגלסון תרצ"ו, עמ' 585–587; בנשלום תשכ"ח.
19. טשרניחובסקי תרנ"ט, עמ' 79.

המקרה הזה מסופר בדברי ימי מלחמות מָחַמַד עם שבטי־ישראל בַּעֲרָב. הגבור האחרון לשֵׁבֶט העברי המנוּצָח, אף כי חופשה וחיים נִתָּנים לו, אינו רוצה לקבלם, אחר אשר כבה כוכב־שבטו וכל גבורי־עמו נפלו בחרב. הוא מבקש מן הערבי שהִתְפַּלֵּש בעפר, למען יקראו למטיבו העברי דרור, כי יעשה לו את החסד האחרון – וימיתֵהוּ.

אכן, השיר בנוי כנאום של האחרון לבני קְרַיְטָ׳ה הפונה אל ת׳אבת המוסלמי מבקש להמיתו. טשרניחובסקי, שידע את תולדות האסלאם בראשיתו, שילב בנאום זה שמות אנשים ופרטים רבים הידועים מטבח שבט קְרַיְטָ׳ה.[20] להלן השיר בשלמותו:[21]

הָאַחֲרוֹן לִבְנֵי קְרַיְטָ׳ה
(בַּלְלַדָּה)

– הֲכִי לָכֵן זְנַחְתָּנִי,
הָהּ, אֵלִי, וְיוֹמִי רַד
כִּי אֶרְאֶה אוֹיְבִי יִגְבַּר,
וְכוֹכַב שִׁבְטִי רַד?
– "קוּם, אָחִי, פַּתַּח כְּבָלִים,
הַאֻגְמַל אָחִי רַע?
הֵא אִשְׁתְּךָ וּבְנוֹתֶיךָ
וְחַיֶּיתָ, בְּרוּךְ אַלְלַהּ!"
– וּנְגִיד־שִׁבְטֵנוּ אֵיפֹה,
אִי בֶן קַעַב, אַסַּד?
אָמַרְנוּ: יַדְבֵּר עַמִּים,
וִיחִי שְׁמוֹ לַעֲדֵי־עַד!
כְּסַעֲרוֹת תֵּימָן הִקְדִּיר
שָׁמַיִם, כִּי הֵרִים נֵס...
– "עַל מְרוֹם שְׁדוֹת־אַלְמֶדִינָה
אַסַּד בֶּן קַעַב מֵת!"
– וּבֶן אַחְטַב אַיֵּהוּ
הַנַּעֲרָץ בְּסַעֲרוֹת־קְרָב?
הַאִם לְגוֹעַ תַּמּוּ

20. על טבח שבט קְרַיְטָ׳ה ראו לקר תשע"ד, עמ׳ 157–177, ועל מותו של האחרון לבני קְרַיְטָ׳ה, אלזַבִּיר בן באטא, ראו שם, עמ׳ 175–177,

21. הנוסח והניקוד על פי המהדורה הראשונה, טשרניחובסקי תרנ"ט. במהדורות המאוחרות לה יש כמה שינויים.

נְדִיבֵי "עַם הַכְּתָב"?
נָמוֹגוּ אָהֳלֵי קֵדָר
פֶּן יֹאמַר: בָּאָה עֵת
לְהָרִיק לַהַט חֶרֶב.
–"גַּם בֵּן אַחְטַב כְּבָר מֵת!"
– וְעָזּוּאֵל בֶּן סַמַּיִל,
נָא, הַעוֹדֶנּוּ חָי?
דַּם חַרְבּוֹ כִּי רָוָתָה,
לֹא אָמְרוּ חִצָּיו דַּי!
מִדַּהֲרוֹת פַּרְסוֹת סוּסָיו
מְשַׁנְאֵיהוּ אָחַז רְתֵת,
וְלֹא קָמָה בָּם עוֹד רוּחַ...
– עָזּוּאֵל בֶּן סַמַּיִל מֵת!"
–"בֶּעָפָר הִתְפַּלַּשְׁתִּי
וְחַיֵּיתָ בֶּן בַּאטַא"...
–"הַאִם זֶה גְּמוּל גְּמַלְתָּנִי?
שִׁלַּמְתָּ לִי אַךְ רָע!
בַּבְּרִית אִם אַתָּה נֶאֱמָן
גַּם בְּיוֹם בָּאֲנִי פִּיד,
מֶה חַיִּים לִי? אָמוּתָה
מִיָּדְךָ, בֶּן תַּאבַּתְּ!"
כִּנְפֹל קְרִיטָ׳ה יַחַד
וּנְשִׁיאָם – עַל שְׂדֵה־קְרָב,
נַדִּיר וְקַיְלָה כָּרָעוּ
וּשְׁאָר בְּנֵי "עַם־הַכְּתָב";
אַךְ שְׁמָם עוֹד יְנוֹן, יֶחִי
בַּאֲבֶל־שִׁירֵי עֲרָב,
בְּמַנְגִּינוֹת הָעֲרָבוֹת
וּתְרוּעוֹת שׁוֹפַר־קְרָב.
1896

ד. שירו של ש. שלום

כבר צוין לעיל, כי במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים, ובעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה, השתלבו עולי תימן וצאצאיהם בתחומי החיים השונים בישוב היהודי בארץ ישראל. התפתחות באה לידי ביטוי נרחב בשירה ובסיפורת העברית בת הזמן, ובכלל כך ביצירתם של גדולי המשוררים והסופרים, כגון דוד שמעוני (1891–1956), נתן אלתרמן (1910–1970) ולאה גולדברג (1911–1970),[22] ואף נידונה הרבה בספרות המחקר העוסקת ביצירה זו.[23] כל היצירות הללו משקפות – בדרך כלל נאמנה – את חייהם של עולי תימן בארץ ישראל בתקופה הנדונה, בדרך כלל מתוך גישה אוהדת וחיובית. אחת הסוגות הספרותיות שבה ניכרה היטב השתלבותם של עולי תימן היה הזמר, כגון בשיריו של המחזאי והפזמונאי דן אלמגור (יליד 1935).[24] באותה תקופה החלה להיוודע גם שירת תימן, ובעיקר שירי ר׳ שלום שבזי, שבוצעו במנגינותיהם המסורתיות על ידי זמרות יוצאות תימן.[25]

להלן נביא את השיר ׳לצליל זמירותיו של ר׳ שלום שבזי׳ של המשורר ש. שלום, שנכתב בכסלו תש״י (ינואר־פברואר 1950), בעיצומה של ׳עליית על כנפי נשרים׳.[26] לפי מיטב ידיעתי, לא נכלל השיר באסופות הכוללות יצירות על עולי תימן וצאצאיהם בארץ ישראל ואף לא נדון בספרות המחקר בנושא זה. השיר מביע את הערכתו הגדולה של ש. שלום לשירת שבזי כתיעוד למצבה של יהדות תימן הדוויה בגלותה ולתפקידה החשוב של שירה זו בשימור המסורת היהודית בגולת תימן ובנחישותה לעלות ארצה. ראיה ניצחת לכך היא ההצהרה שהמשורר משים בפיו של הקב״ה (טורים 71–72): ״וְעַתֵּךְ עֵת דּוֹדִים לָעַד תְּהֵא עִתִּי – / כָּרוֹזִי אַלְשַׁבַּזִי יָעִיד לַאֲמִתִּי״. השיר, שמרובים בו שיבוצי לשון משירת שבזי ומשירת ספרד, בנוי כדו־שיח מרגש בין כנסת ישראל שבתימן לבין דודהּ־אהובהּ הקב״ה, בסגנון הידוע משירת שבזי ומשירת תימן וספרד בכלל. על ההקשר ההיסטורי הברור בין כתיבת השיר לבין העלייה מתימן באותו מועד, מעיד המשפט הנאמר מפי האל לגולת תימן (טור 70): ״גָּלוּת תַּשְׁשִׁי [=תשכחי] בִּשְׁנַת תַּשְׁ״י וְתֵשְׁבִי בֵּיתִי״.

עֲלֵי עָנָן מִתֵּימָן

(לצליל זמירותיו של ר׳ שׁלום שׁבזי ז״ל)

– שָׁמַעְתִּי קוֹל תֹּף וּמָחוֹל מִפַּאֲתֵי תֵּימָן.
קוֹל דּוֹדִי יְדִידִי, פִּרְשֵׁז עָלַי עָנָן.

22. ראו האנתולוגיה ׳בכרמי תימן׳ (ברזל ואחרים תשס״ט).
23. ראו, למשל, הלוי תשנ״ה; דרורי תשע״ב.
24. על הזמר התימני בתקופת הישוב בארץ ישראל ובמדינת ישראל ראו אלמגור תשס״ט; לוי־תנאי תשע״ב.
25. שירים רבים משל שירי שבזי נדפסו בדיואנים שהוציאו לאור יהודי תימן בארץ ישראל, אך ראוי לציין בייחוד את האנתולוגיה ׳שירי תימן׳ (אידלזון תרצ״א).
26. ש. שלום תש״י.

שָׁמַעְתִּי שִׁיר, לִבִּי יָעִיר מִשְׁנָתוֹ יִישַׁן,
מִכְּבָלִים וַחֲבָלִים בְּשִׁעְבּוּד הָמָן.
וַאֲנִי גוֹזָל בְּתוֹךְ אוּזָל, לֹא אֵדַע לְאָן –
בֵּין קֶדֶר לְלֹא הָדָר שְׁכֻנָּה לְלֹא מִשְׁכָּן.
– כְּסוּפָה, שְׁזוּפָה, מְנֻגַּהּ הַחַמָּה,
אַיָּלָה מְאֹד קַלָּה, עֲלִי גִּבְעָה רָמָה!
מָהֵרְךְ עַל טָהֵרְךְ אַרְבֶּה: תְּנוּ לִי הָעַלְמָה,
לְבָבִי לוֹהֵבִי לְתָמָהּ יִכְמַהּ.
צַהֲלִי וְשַׂאֲלִי, מַה תִּשְׁאֲלִי מָה,
כִּי קוֹלֵךְ וּמִשְׁאָלֵךְ בְּאָזְנִי נִשְׁמַע.
– זֶה הַשַּׁעַר, נִסְגַּר בַּסַּעַר, לִי פָּתְחֵהוּ דּוֹד.
וּצְבִי אֲשֶׁר תַּחְבִּיא – אֵלַי יָשׁוּב מִנְּדוֹד,
קְוֻצּוֹתָיו עוֹרֵב־עֶרֶב שְׁחוֹרוֹת מְסֻלְסָלוֹת,
וְשִׁנָּיו מֵחֵלֶב עִזִּים צְחוֹרוֹת עָלוֹת.
יָבוֹא עָדַי, יָלִין שָׁדַי, תִּיקַד נַפְשִׁי יְקוֹד –
מַהֵר־מַהֵר, בַּשֵּׁר־בַּשֵּׁר: הֲתִזְכְּרֵנִי עוֹד?
– זְכָרֵךְ בְּפִי עֶרֶב כִּפְרִי תָמָר וְנֹפֶת צוּף
וּמַחְשַׁבְתִּי כִּי לָךְ תַּטִּי, כַּדְּרוֹר לָאוֹר תָּעוּף.
אִם יַהֲפֹךְ מִרְמָה וְתוֹךְ כּוּשִׁי עוֹרוֹ שָׁזוּף,
אוֹ יִבְרַח מִפְּאַת מִזְרָח וְיַעֲרִיב יַם־סוּף.
אִם סִיגִים מְלֹא לוּגִים מִזָּהָב אוֹפִיר יָצוּף –
לֹא אַחְלִיף דָּתֵךְ כֹּה תִּיף וְלֹא אָמִיר כָּתוּב.
– בֵּין קֶדֶר וּפָרָא זָר נֶעֱלַמְתִּי יוֹם נָדוֹד,
לָבִיא פְּגָשַׁנִי וְהִכַּנִי, אַחֲרָיו נָמַר יָרוֹד.
וּמִסְכֵּנָה, כְּמוֹ אֵינָהּ, בְּבִעוּתֵי יוֹם שְׁדוֹד,
וָאֲוִיל זָקֵן מַמְרֶה עוֹיֵן דַּת שְׁרִידִים יַחְמֹד.
לַעֲוֹנִי יִמְשֹׁךְ לְשׁוֹנִי, אֶזְנָחָה דַּת אָבוֹת –
אֲבָל נַפְשִׁי אֲשִׁים בְּכַפִּי, לַנֶּכֶל לֹא אֶסְגֹּד.
– אָכֵן לָכֵן, אַיֶּלֶת חֵן – בַּגָּלוּת תִּשְׁכּוֹן –
בְּחֵיקֵךְ וְחַמּוּקֵךְ לַיְלָה לִי מָלוֹן.
לְכוֹס יֵינֵךְ וְזִיו עֵינֵךְ פִּי בַּחֲמָד יִכּוֹן,
בְּחָשְׁקָהּ נַפְשִׁי נָשְׁקָה נַפְשֵׁךְ בַּחִזָּיוֹן.

יְדִיד מִידִיד זְמַן יַפְרִיד וְרֵעַ יַעֲגוֹן –
אֲנִי אוֹתָךְ אֹהַב תָּמִיד וּבָךְ לִבִּי יִנּוֹן.
– אֲבָל חֲבָל, אֵיךְ אוּכַל פֶּרַע הַכַּכְפָּךְ,
שֶׁת מָחוֹל מִסְפֵּד וּשְׁכוֹל וִיתוֹמֵי רָצַח.
לוּלֵא אִיגַע בְּלִי פּוּגָה, בַּפֶּרֶךְ אֲפֹרַךְ,
לוּלֵא שַׁבָּת, מוֹעֵד וָדָת - שַׂסָּ"ה אֶל מוּל רַמָּ"ח –
לוּלֵא חֻפַּת חָתָן בָּא גָּד וּבְרִית נִמּוֹל הָרַךְ,
לוּלֵא תּוֹרָה, סְגוּל אוֹרָה – אָבַד סִבְרִי מַחְשָׁכְךְ.
– תִּשְׁאֲלִי, מַחְמַלִּי, אֻגְאֲלָה שְׁבוּיִים.
אֻאֲסוֹף פְּזוּרִים וַאֲקַבֵּץ זְרוּיִים
עֵת בִּשְׁמִי יִקָּרְאוּ לִי יִהְיוּ עֲנוּיִים.
חִישׁ אֻפְדֵּם וְלֹא אֻתְנֵם עוֹד בִּידֵי בְּזוּיִים.
לָאֲהָלִים הַדְּגוּלִים נָבוֹא, שֶׁהֵם בְּנוּיִים.
בְּגַן נָוִי, בְּאֶרֶץ צְבִי יַחְדָּו נִהְיֶה שְׁרוּיִים.
– עֲרִירָה בְּלִי דִירָה וּרְוָחָה וָקִיר,
בַּבָּכָא אֵיכָכָה אֶת קוֹלֵךְ אַכִּיר?
"זֹהַר" חֲזֵה וּ"בַּחַיֵּי" קוּם, יְדִיד, הַחְבִּיר!
בַּפְּסוּקִים הַמְּתֻקִּים "קְרָא" חַפֵּשׂ מֵאִיר.
לְהַבְדָּלָה מִלֵּיל גּוֹלָה עַרְשִׁי דִּמְעָה אַשְׁכִּיר.
לִבְשָׂמִים וּלְנֵר רָמִים – הַכּוֹס הַגֵּשׁ, יַקִּיר!
– קוֹל שׁוֹפָר, קוֹל שׁוֹפָר, קוֹל שׁוֹפָר יָרִיעַ.
זֶה הַיּוֹם, זֶה הַיּוֹם, הֲרַת עוֹלָם יַבִּיעַ.
מוֹעֵד קֵץ, מוֹעֵד קֵץ, מוֹעֵד קֵץ הִגִּיעַ.
וְאֵלִיָּה וְאֵלִיָּה יָבוֹא וְיַשְׁמִיעַ.
יְבָקַע אוֹר כַּשַּׁחַר עַל כּוֹכָב שָׁקִיעַ,
קוּמִי דְאִי לְאֶרֶץ צְבִי עַל עֲנַן רָקִיעַ!
– אֵיךְ אָקוּם וְאֵין מְאוּם, לֹא פַּת וְלֹא מַלְבּוּשׁ,
לֹא בְּשָׂמִים לָעֲלָמִים, לֹא יַיִן לְקִדּוּשׁ.
נָשַׁת צַוָּאר בְּעֹל חַבָּר, וּמְצוּל הַדָּם קָרוּשׁ,
וְעוֹבֵר וּמִתְעַבֵּר וּבְשָׂרִי יָדוּשׁ.
וְשַׁחֲרִי בְּשַׁעֲרִי יַשְׁקִיף וְלֹא אָחוּשׁ,
וְסִבְרִי כְּצֵל עוֹבֵר וְשִׁבְרִי נָחוּשׁ.
– מַרְבַדִּי בְּיָדִי לָךְ אֶפְרוֹשׂ, בִּתִּי.
כְּכַלָּה לִזְבוּלָהּ אֶשָּׂאֵךְ אִתִּי.

כַּיּוֹנָה אֵלַי קוֹנָהּ תָּעוּפִי לְצִדִּי.
גָּלוּת תַּשִׁי בְּשָׁנַת תַּשׁ״י וְתֵשְׁבִי בֵּיתִי.
וְעִתֵּךְ עֵת דּוֹדִים לָעַד תְּהֵא עִתִּי –
כָּרוֹזִי אַלְשַׁבַּזִי יָעִיד לַאֲמִתִּי.
– אֶקְשַׁב מְאֹד קוֹלֵךְ, הַדּוֹד, בּוֹאָה כָּנָף נִפְרוֹשׁ.
וְנַעֲזוֹב בּוֹר דּוּת וָגוֹב וְאֶל חֵיק הַצְּבִי נַעֲלוֹז.
כְּמֶלֶךְ פְּאֵר מְכַרְכֵּר לְמוּל אָרוֹן – נַהֲדוֹס!
מָרָנָן, בְּנֵי הֵימָן – בְּקֶהָל קְדוֹשִׁים מָשׁוֹשׁ –
וַאֲנָשַׁי וְגַם נָשַׁי – בָּעֵדֶן צָג אֱגוֹז –
וִילָדַי, שְׁחוֹרֵי עֵינַי, בֶּן פּוֹרָת דְּרוֹךְ עֹז!
– עַיִן שְׁאִי וּרְאִי, בִּתִּי, רְדִי מִן הֶעָנָן!
זֹאת הָאָרֶץ, אֶרֶץ צְבִי, הִנֵּהָ פֹּה וָכָאן.
וְאִם עֵירוֹם וְאִם עֶרְיָה חָמַקְתְּ מִשּׁוֹד פָּארָן –
בַּטַּלִּית אוֹתָךְ אָלִיט וְטַפֵּךְ אֶכְמַן.
וַעֲלִי, וְנַחֲלִי אַדְמַת רוֹעֶה נֶאֱמָן,
וְהַבְּרָכָה לָךְ אֶשְׁלְחָה וּמַזָּלֵךְ אֱמַן.
– וְלֹא תֵימָן עוֹד שִׁמֵּךְ יְכֶן, וְהֵמָּה לֹא צָפוֹן –
כִּי לִבְרִית לְאוּם עִבְרִית תְּחֻבְּרוּ בְּאוֹן.
וְשָׁרְשֵׁךְ יְהִי שָׁרְשָׁם וּלְשׁוֹנֵךְ, לְשׁוֹן־
הַקֹּדֶשׁ תְּדַבֵּר פִּי כֹּל – וּמַלְאֲכֵי עֶלְיוֹן
יִמְחוּ דִּמְעָה מֵעַיִן אֱמָה, יַרְעִיפוּ טַל שָׁשׁוֹן –
כִּי אֲנִי, גּוֹאֵל עַמִּי, בָּאתִי לְצִיּוֹן!
כסלו, תש״י

סיכום

השירים שהובאו ונידונו לעיל משקפים נאמנה את התמורה שחלה בתודעת העם היהודי היושב בציון ביחס ליהדות תימן ולעולי תימן בארץ ישראל. המיתוס של תימן כמקום מושבם של עשרת השבטים או של שבט דן הוכח כדמיון שאין לו כל שחר עם הגיעם של ראשוני עולי תימן הדוויים לירושלים. מנגד, יציאת תימן ההמונית, שכונתה בכינויים מטפוריים מופלגים – 'על כנפי נשרים' ו'מרבד הקסמים'– ושהייתה הראשונה לעליות הגדולות למדינת ישראל סמוך לאחר הקמתה, עוררה השתאות עצומה בלב סופרים ומשוררים, שעדיין לא עמדו על קשיי ההיקלטות הנוראים שעמדו בפני העולים. מכל מקום נמצאנו למדים, על חשיבותה של הספרות לסוגותיה כמקור תיעודי רב ערך להבנת ההיסטוריה ולצפונותיה.

רשימת מקורות

אימבר תרפ"ט — מבחר כתבי נפתלי הרץ אימבר. תל אביב

אימבר 1950 — דב סדן (עורך), כל שירי נפתלי צבי אימבר. תל אביב

אלמגור תשס"ט — דן אלמגור, שושנת תימן: בני־תימן בזמר העברי. תל אביב

בן־צבי תשכ"ו — יצחק בן־צבי, נדחי ישראל. ירושלים

בנשלום תשכ"ח — בנציון בנשלום, טשרניחובסקי ויוצר האסלאם. מאסף לדברי ספרות, בקורת והגות ח-ט, עמ' 268—285

ברבי 1953/4 — Jean Jacques Berrebi, De l'integration des juifs yeménites en Israel. L'Année Sociologique, pp. 69–163

ברזל ואחרים תשס"ב — הלל ברזל, שמעון אביזמר ושלום סרי, בכרמי תימן: יהודי תימן בספרות העברית. תל אביב

ברלוביץ תשמ"א — יפה ברלוביץ, דמות התימני בספרות העליות הראשונות על רקע המפגש בין־עדתי. פעמים 10, עמ' 76—108

ברלוביץ תשנ"ו — --, המפגש הבין־עדתי – מזרח בעיני אשכנז. בתוך ספרה: להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, תל אביב, עמ' 80—112

גויטיין תשמ"ג — שלמה דב גויטיין, מיפעלו התימני של הזז. בתוך: מנחם בן־ששון (עורך), התימנים: מבחר מחקרים, עמ' 321—329 (נדפס לראשונה במולד ט, חוברת 54, תשי"ב, עמ' 311—317). ירושלים

גלוסקא תשע"א — יצחק גלוסקא, אלדד הדני מתימן ולשון יצירותיו. בתוך: אהרן גימאני, רצון ערוסי, שאול רגב (עורכים), בני תימן: מחקרים ביהדות תימן ומורשתה, עמ' 137—208. רמת גן

דרורי תשע"ד — איתמר דרורי, גאולה תימנית ועברִיות חדשה: על הרומן 'יעיש' לחיים הזז. רמת גן

הופמן 1983 — חיה הופמן, סאגה תימנית על עולי תרמ"ב : על "כפר השילוח" לישראל זרחי. בתוך: שלום סרי (עורך), סעי יונה: יהודי תימן בישראל , עמ' 113—127. תל אביב

הלוי תשנ"ה — יוסף הלוי, דמות ודיוקן עצמי: היהודי מתימן בספרות העברית. תל אביב

ויס תשע"ג — הלל ויס, עשרת השבטים, בני משה ובני רכב מאז ועד היום: בין אוטופיה לדיסטופיה ביצירת עגנון. עי"ן גימ"ל, כתב עת לחקר יצירת עגנון, ב, עמ' 1—15

חוברה תשע"ח — דרור חוברה, ירושלים של עולי תימן: חיי חברה ודת. תל אביב

טובי תשנ"ד — יוסף טובי, הקהילה התימנית בירושלים – תרמ"א-תרפ"א (1881—1921): אוסף תעודות מארכיון ועד העדה. ירושלים

טובי תשנ"ד־א — --, השתלבותם הלאומית והתרבותית של יהודי תימן במדינת ישראל. תהודה 14, עמ' 57—62

טובי תש"ס --, קירוב ודחייה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים. חיפה

טובי תשס"ו --, על כפר השילוח ועל הספר "כפר השילוח" לישראל זרחי. אפיקים קכז–קכח, עמ' 29—35

טובי תש"ע --, חזרת השבט התימני אל מעגל התרבות היהודית: עם העלייה הראשונה ובעקבותיה. בתוך: יפה ברלוביץ ויוסף לנג (עורכים), לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה, עמ' 25—46. תל אביב

טשרניחובסקי תרנ"ט שאול טשרניחובסקי, חזיונות ומנגינות, חלק ב. ורשה

כץ וחדד תשע"ח מלכה כץ ודבורה חדד, עולי תימן בארגונים האזרחיים והימניים בימי קדם־מדינה: פעילות ומניעים. תימא טו, עמ' 194—222

לוי־תנאי תשע"ב שרה לוי־תנאי, שאו זמרה. מבוא, עריכה ותיווי – אבנר בהט. תל אביב

מורג תשנ"ז שלמה מורג, לשאלת מוצאו של אלדד הדני: בחינה לשונית. תרביץ סו, עמ' 223—246

מורגנשטרן תשמ"ה אריה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ־ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט. ירושלים

מורגנשטרן תשמ"ז --, ניסיונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים. סיני ק, עמ' תקמח–תקסה

מורגנשטרן תשע"ה --, דוחקי הקץ: משיחיות לאחר המשבר השבתאי, מחקרים ומקורות. ירושלים

מעבי תשע"ז אמנון מעבי, עלומים בקדמת הבמה: עולי/יוצאי תימן במאבק הביטחון 1908—1948. פתח תקוה

נחשון תשנ"ה גד נחשון, תדמיתם של יהודי תימן בעיני נפתלי הרץ מחבר 'התקווה'. תימא ו, עמ' 95—100

רגלסון תרצ"ו אברהם רגלסון, בעל הבלדה [טשרניחובסקי]. מאזנים ו (כד), עמ' 581—590

רצהבי תשכ"ד יהודה רצהבי, גבורת בני דן ובני רכב במסורת יהודי תימן. מחניים פז, עמ' 130—137

ש. שלום תש"י ש. [שפירא] שלום, עלי ענן מתימן. בתוך: דוד זכאי (עורך), דבר: מאסף במלאת עשרים וחמש שנים ל"דבר" עתון פועלי ארץ־ישראל, עמ' 129—130. תל אביב